

Н. Ковальчук,
О. Дрегалю

СОФІЯ КИЇВСЬКА – СВЯТИШИЙ ПАЛАДІУМ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У статті розглядається Софія Київська як святіший паладіум Київської Русі в контексті аналізу архітектурної композиції собору, літургійної будови храму, пов'язаної з фігурою Богородиці-Оранти та головною храмовою іконою Софії Премудрості Божої.

In this article the cathedral of St. Sofia in Kyiv is analyzed as a holy palladium of Kyivan Rus in the context of the architectural and liturgical composition of the cathedral, which are linked with the figure of Our Lady Oranta and the main icon of the cathedral – Sofia God's wisdom.

Софія Київська як головний храм Києва є одною з головних святинь українського народу. Цей храм виступає як святіший паладіум Київської Русі і приховує в собі велику кількість духовних цінностей, які завжди будуть об'єктом наукового дослідження вчених. В останні роки з'явилася ціла низка праць присвячених аналізу Софії Київської. С.Аверінцев в контексті концепції софійності розглядає Софію Київську як головний храм стародавнього Києва. Н. Нікінетко аналізує Софію Київську в контексті ідейно-художньої програми цього храму. С. Кримський у своїх працях крізь архетип софійності показує сутність Софії Київської. Метою нашої статті є аналіз Софії Київської як святішого паладіуму Київської Русі.

“Премудрість побудувала собі будинок” – такими словами починається відома дев'ята глава Книги приповістей. Будинок – це завжди образ упорядкованого світу, який протистоїть хаосу і дисгармонії. Премудрість збирає міста земного устрою в сакральну державу, бо держава теж є її будинок. Тому переживання розквіту держави і градобудівництва відбувається як здійснення задуми Божого, як поява “граду Божого на Землі”. В своїй книзі “Софія-Логос” Сергій Аверінцев зазначає: “Російська державність після хрещення Русі одержує можливість усвідомити себе і укоренити себе в системі космічного характеру”¹. З премудрістю священної держава Київської Русі ніяк не нижча грецької священної держави, і столиця Володимира рівна в славі столиці Константинополя з його головним храмом Софії.

Київ, як столиця Русі, виступає не тільки як ведучий політичний, економічний, церковний центр, а і як втілення вищої розум-

¹ Аверинцев С.С. К уяснению смысла надписи над конхой центральной апсиды Софии Киевской // София-Логос. – К., 2000. – С. 229.

ної ойкумени, як втілення софійності в матеріально-просторовому середовищі міста. Зрозуміло, що столиця має символізувати мудрість, виконувати функцію мудрої голови. М.Ю. Брайчевський в своїх дослідженнях зазначає, що доісторичні поселення на території Києва вже на межі ер мали семантику верховенства, бо мали назву Сар. "Сар" в осетинській мові означає "голова". Костянтин Багрянородний вже в середині десятого віку назвав київську фортецю (очевидно – на Замковому пагорбі) "Самбадас", в чому з точки зору вищезгаданого вченого, можемо вбачати його викривлену стародавню місцеву (сармато-аланського коріння) назву "Сарбатас"².

У світогляді середньовіччя, упорядкований і замкнений простір міста, організовувався біля храмів. Місто ніби є простором храму, храм виступає центром міста, а обидва – суть образи одного і того ж ідеалу – Небесного Єрусалиму. В. Лазарєв зазначає: "Кам'яне місто серед безкінечного і ще не обжитого, ворожнечого степу – це зовсім не те, що кам'яна будова посеред густо населеної місцевості. В 1036 році незадовго до забудови святої Софії, зі степу прийшли орди печенігів й обложили Київ"³.

Митрополит Іларіон у своєму "Слові про закон і благодать" зіставляє святу Софію з храмом Єрусалима, який є центром святого міста і символом небесного Єрусалиму. Ця ідея нового Єрусалиму простежується у архітектурному рішенні собору, в основі якої лежить символічний образ Града Божого як упорядкованого Богом космосу. В середньовічній ментальності існувало уявлення про те, що світотворення має релігійно-філософський сенс, в якому числі, як основа світобудови, має сакральний і таємничий сенс. Про це читаємо у посланні святого апостола Павла до ефесян, де він говорить про таємницю створення церкви: "Мені, найменшому з усіх святих, дано благодать цю – благовістити язичникам недосліджуване багатство Христове і відкрити всім, у чому полягає будівництво таємниці, споконвіку утаєної в Бозі... щоб ви, вкорінені й утверджені в любові, могли зрозуміти з усіма святими, що є ширина, і довжина, і глибина, і висота... (Еф. 3, 8-9, 18)".

В архітектурному соборі святої Софії Київської ідея нового Єрусалиму безпосередньо пов'язана з дійсністю того часу. Річ у тім, що церква, як літургійна громада віруючих, усвідомлює себе як Царство Боже, створене на землі. Про це пише Святе Письмо: "...побачив святе місто Єрусалим, новий, що сходив від Бога і неба, приготовлений, як наречена, прикрашена для чоловіка свого

² Брайчевский М.Ю. Когда и как возник Киев? – К., 1964. – С. 101-102.

³ Лазарев В.Н. Мозаики Софии Киевской. – М., 1960. – с. 22.

(Откр. 21, 1)". Таким чином, тут святий Новий Єрусалим ототожнюється з церквою, що втілюється в архітектурі собору в числі 12, яке символізує загальну церкву, затверджену дванадцятьма апостолами. Звідси можна сказати, що будова святої Софії була зразком церкви, тобто християнської спільноти, яка втілювала в собі ідеальну християнську державу. Архітектурний образ святої Софії відбив ідею єдності, дуже важливої в період об'єднання східнослов'янських племен в єдину державу за часів правління Володимира.

Цікавий той факт, що багато разів повторений в архітектурі собору символ Нового Єрусалиму, в літературі часів Київської Русі пов'язаний з ім'ям хрестителя Київської Русі. Цим числом зумовлена кількість слов'янських племен, які Володимир об'єднав в єдину державу. Магічне значення, яке надавалось у середньовіччі числу, дозволяє припустити, що в цьому числі розглядалась не просто міра рахунку, а прояв вищого промислу в історичній долі Київської держави. Наприклад, кількість слов'янських племен асоціювалась з кількістю колін Ізраїлевих, які, як і в Святому Письмі, очолювались князями і старійшинами та були об'єднані однією вірою.

Храм святої Софії Київської, збудований у 1037 році, є святішим паладіумом Київської Русі. Літургійна будова храму, передусім, пов'язана з фігурою Богородиці Оранти, яка розміщена посередині храму і образ якої визначає сутність всього інтер'єру. Традиційний жест Оранти, який має свій початок в ранньохристиянському мистецтві – підняті до рівня голови руки – є жестом молитви. Щоб зрозуміти сенс цього жесту Оранти, необхідно згадати відоме місце в Біблії. Згідно Книги Вихід, під час тяжкої битви ізраїльтян з єгиптянами, Мойсей підняв руки в молитві за свій народ. До тих пір, поки він тримав зусиллям волі руки піднятими, отримували перемогу ізраїльтяни, а коли руки Мойсея опускалися – перемогу отримували вороги (Вих, 17, 11–12).

У світі цього епізоду стає зрозумілим, що Оранта – це теургічна сила, яка має знищити видимих і невидимих ворогів міста. Оранта стає воїном заступником, бо вона, як і Мойсей, бере на себе функцію захисту свого народу. Дух воїна Оранти виявляється в пропорціях. В. Лазарев зазначає відносно цього наступне: "Фігура Оранти коротка і приземлива. Голова (0,90 м) складає лише одну шосту частину фігури. Нижня частина останньої – (2,80 м) непропорційно коротка по відношенню до розмірів голови (1:3). Якщо б майстер урахував перспективне скорочення, то він мав би вдовжувати саме нижню частину фігури, чого він як раз і не зро-

(Откр. 21, 1)". Таким чином, тут святий Новий Єрусалим ототожнюється з церквою, що втілюється в архітектурі собору в числі 12, яке символізує загальну церкву, затверджену дванадцятьма апостолами. Звідси можна сказати, що будова святої Софії була зразком церкви, тобто християнської спільноти, яка втілювала в собі ідеальну християнську державу. Архітектурний образ святої Софії відбив ідею єдності, дуже важливої в період об'єднання східнослов'янських племен в єдину державу за часів правління Володимира.

Цікавий той факт, що багато разів повторений в архітектурі собору символ Нового Єрусалиму, в літературі часів Київської Русі пов'язаний з ім'ям хрестителя Київської Русі. Цим числом зумовлена кількість слов'янських племен, які Володимир об'єднав в єдину державу. Магічне значення, яке надавалось у середньовіччі числу, дозволяє припустити, що в цьому числі розглядалась не просто міра рахунку, а прояв вищого промислу в історичній долі Київської держави. Наприклад, кількість слов'янських племен асоціювалась з кількістю колін Ізраїлевих, які, як і в Святому Письмі, очолювались князями і старійшинами та були об'єднанні однією вірою.

Храм святої Софії Київської, збудований у 1037 році, є святішим паладіумом Київської Русі. Літургійна будова храму, передусім, пов'язана з фігурою Богородиці Оранти, яка розміщена посередині храму і образ якої визначає сутність всього інтер'єру. Традиційний жест Оранти, який має свій початок в ранньохристиянському мистецтві – підняті до рівня голови руки – є жестом молитви. Щоб зрозуміти сенс цього жесту Оранти, необхідно згадати відоме місце в Біблії. Згідно Книги Вихід, під час тяжкої битви ізраїльтян з єгиптянами, Мойсей підняв руки в молитві за свій народ. До тих пір, поки він тримав зусиллям волі руки піднятими, отримували перемогу ізраїльтяни, а коли руки Мойсея опускалися – перемогу отримували вороги (Вих, 17, 11–12).

У світі цього епізоду стає зрозумілим, що Оранта – це теургічна сила, яка має знищити видимих і невидимих ворогів міста. Оранта стає воїном заступником, бо вона, як і Мойсей, бере на себе функцію захисту свого народу. Дух воїна Оранти виявляється в пропорціях. В. Лазарев зазначає відносно цього наступне: "Фігура Оранти коротка і приземлива. Голова (0,90 м) складає лише одну шосту частину фігури. Нижня частина останньої – (2,80 м) непропорційно коротка по відношенню до розмірів голови (1:3). Якщо б майстер урахував перспективне скорочення, то він мав би виводжувати саме нижню частину фігури, чого він як раз і не зро-

бив. Тому фігура і здається такою короткою з великою головою, що і надає їй трохи архаїчного характеру”⁴. Цей образ київської Оранти народна думка пов’язує з “непорушною стіною” “Якщо б натхнення Оранти було більш чернецьким і менш войовничим, якщо б фігура її була більш тендітною і стрункою, вона не змогла б увяляти собою важливого ідеалу Софії – символу захисту, стіни проти сил зла, проти “пітьми зовнішньої” – підкреслює Сергій Аверінцев⁵.

Наступна особливість Оранти, пов’язана з софійним колом ідей, її царським вбранням. Ноги Оранти взуті в пурпурні черевички, які з античних часів були у Візантії регалією кесаря, і простолоудинам заборонялось носити взуття червоного кольору. Кесарів пурпур облягає фігуру Оранти як мафорій, а її хітон підперезує червоний пояс. Все в ній “чесний вінець царів благочестивих, царства нерорушна стіна, це Та, чією небесно-земною міццю “воздвигуться перемоги” и “падутъ вороги” (Акафіст, Ікос 12)”. Через це Богородиця співвідноситься з ідеєю царською і збирає людей в товариство єдиномислячих, в священну державу.

Зв’язок ідейної програми Софії Київської зі священною історією проглядається і в розписі святої Софії. Свідчення тому – розпис над конхою центральної аспіди Софії Київської. Над зображенням монументальної фігури Богоматері Оранти, яка втілює в собі як земну церкву, так і Премудрість Божу, розміщено надпис, що проголошує: “Бог серед нього – воно не захитається; Бог поможе йому зранку [Пс. 45, 6]”. Християнська екзегеза побачила в цих словах взятих із 45 псалму, пророцтво про Небесний Єрусалим – Церкви Христової, створеної внаслідок земного будівництва Логосу. Таким чином, зміст тексту шостого псалма проголошує захист Богом міста, яке він охороняє і захищає від світового хаосу. Таким чином, Божим градом усвідомлювався Єрусалим, який перевтілювався як християнською громадою, так і християнським градом, тому що обидва символи – “град” і “церква” є однорідні по своєму сенсу і мали тенденцію переходити один в одного.

Християнське коріння образу Софії премудрості Божої лежить в грецькій і іудейській традиціях. Саме на цьому ґрунті треба було здійснити певний акт самопізнання і перевести монотеїстичне іудейство та пантеїстичне еллінське поганство у вищу єдність. Вчення про втілення Слова у світ і створення іконного образу Софії і було відповіддю християнства на питання, що таке Софія премудрості Божої.

⁴ Ibid. – С.22

⁵ Аверинцев С.С. *Op. cit.* – С.232.

Створення іконного світу Софії повертає нас, передусім, до розуміння сутності іконопису як певного типу втілення Слова у світ. Ікона є витвором свідків. "Свідоцтво про світ духовний існує у поглядах всієї стародавньої філософії. Ось чому справжні богослови і справжні іконописці рівно звались філософами... Іконопис – є метафізика як і метафізика – свого роду, іконопис слова," – пише П. Флоренський⁶. Ікона, як витвір свідків, з'єднує світ трансцендентальний і реальний, світ духовний і тваринний, світ божий і земний. Ікона має велику силу втіленого в неї спасіння Божого Духа. Вона завжди софійна в своїй сутності, бо є втіленням невидимого Бога, який через неї проголошує свою любов до людей.

В іконі все свідчить про Божий Дух. Це, передусім, краса, яка, не маючи безпосереднього прагматичного виміру, є проявом Божої ласки до людини. Але ікона має також породжувальну красу силу. Про це свідчить зворотна перспектива у художньому просторі ікони, спрямованість її образів за межі самої ікони. Цьому відповідає і рух часу, який, як зауважує П. Флоренський, "в іконі має зворотній сенс свого розвитку, із майбутнього і минулого назустріч теперішньому"⁷.

Зворотна перспектива у художньому просторі ікони є основою для внутрішнього діалогу між світом Божого Духу і людиною. Але це потребує особливого стану людського духу. Його здібності мають бути налаштовані не на плотський, земний реальний світ, а на зовсім інший – в духовному вимірі. Є. Трубецької у своїй роботі "Три очерка о русской иконе" підкреслює, що "символічна мова ікони незрозуміла ситій плоті, недоступна серцю, яке сповнене мрією про матеріальний добробут. Але вона стає життям, коли ця мрія руйнується і у людей розверзається безодня під ногами"⁸.

Цей новий стан людини дозволяє їй передусім відчутти нерухомий спокій божих образів на іконах над нашими стражданнями і скорботою і відчутти особливу гармонію духовного світу. Другим важливим кроком у духовному спілкуванні людини з іконою є питання, з яким людина звертається до божого образу. І тут зворотня перспектива теж має велике значення. Вона допомагає людині, якщо вона до цього готова внутрішньо, почути відповідь через божий образ, який намальований на іконі.

Вчення про іконопис передусім пов'язані з софійною тематикою. "Нагадувальність, знаковість, символічність, орієнтований

⁶ Флоренский П.А. Иконостаз // Флоренский П.А. Имена. – М., 1998. – С. 351.

⁷ Ibid. – С. 144

⁸ Трубецкой Е.Н. Три очерка о русской иконе. – М., 1991. – С. 310.

рух на розкриття сутності, прорив до надреального, онтологічності – все це об'єднує проблематику іконопочитання, ікони з софійними темами”, – пише С. Булгаков⁹. В іконографії Софія ототожнюється то з Христом, то з Богоматір'ю, то церквою, то з типовим образом Нареченої із “Пісні Пісней” або з космосом.

Відомий дослідник іконопису П. Флоренський зазначав: “Існує три основні типи ікони Софії Премудрості Божої: тип Янгола, тип Церкви і тип Богородиці. Їм відповідає три ікони: Новгородська, Ярославська та Київська”¹⁰. В іконах Софії, Премудрості Божої всіх трьох типів бачимо маленький іконостас. Живописним та ідейним центром цих іконостасів у всіх трьох типах вищезгаданої ікони є Софія – Премудрість Божа.

Третій тип ікони Софії Премудрості Божої представлений Софією Київською. Тут передусім зображена церква, як храм Премудрості, оточена пророками і апостолами і Богородиця. Ідейним і художнім центром цього іконостасу виступає Богородиця, в лівій руці якої – немовля, а в правій – кадуцій. На карнізі ротонди надпис: “Премудрість створила собі будинок”. На кожному стовпі по три надписи: перша – назва духовного дару, друга – її символічне зображення, третя – відповідний текст з “Одкровення”. На сходинах амвона – назви семи чеснот, а на сходинці “віри” – семи пророків. Над ротондою Бог-Отець, а над ним – Дух Святий, кругом них – сім архангелів: Михаїл, Ураїл, Рафаїл, Гавріїл, Серафім, Іегуріїл, Варакіїл. Таким чином, як зазначає С. Булгаков: “Її ікона є тим самим іконою всього святого, духоносного людства, іконою Церкви. Ця думка особливо яскраво знайшла свій вираз в іконі Софії Київського Ізводу, який зображує храм премудрості з Богоматір'ю, яку оточують пророки з апостолами, тобто Церквою”¹¹. Можна зробити висновок про єдиний, загальний для усіх духовний початок, як відбиток однієї ідеї – ідеї мудрості, який знайшов своє втілення у різних типах ікони Софії премудрості Божої: типу янгола, типу святої церкви та типу Богородиці.

Таким чином, з премудрістю священна держава Київської Русі ніяк не нижче грецької священної держави столиці Володимирівна рівна у славі столиці Константинополю з його головним храмом Софії.

⁹ Булгаков С.Н. Православие: очерки учения православной церкви. – К., 1991. – С. 35.

¹⁰ Флоренский П.А. Столп и утверждение истины. – М., 1990. – С. 371.

¹¹ Булгаков С.Н. Икона и иконопочитание. Догматический очерк. – М., 1996. – С. 126.